Նար-Դոս

Աննա Սարոյան

3

Թ

Թիֆլիս, 21 դեկտեմբերի 1880

Իմ սիրելի Հռիփսիմե,

Չեմ հիշում ո՞ր բանաստեղծն է ասում. «թշվառությունը մենակ չէ գալիս», և այդ ճիշտ է: Մեր անկումը որքան թշվառություններ բերեց իր ետևից և, ո՞վ գիտե, դեռ էլի որքա՛ն է բերելու: Հայրս անդամալույծ եղավ և խելագարվեց, Գրիգորի դրությունն օր-օրի վրա սկսեց վատթարանալ, մայրս ոտի վրա հալվում է, իսկ այժմ հերթը հասել է մյուս երկու եղբայրներիս. մեծին, Արշակին, ահա երրորդ շաբաթն է գնում, ինչ հեռացրել են պաշտոնից արբեցողության համար, իսկ փոքրիկին Գարեգինին, վոնդել են ուսումնարանից ծուլության համար: Դրանք էլ պակաս թշվառություններ չեն մեր ներկա դրության մեջ, մանավանդ առաջինը՝ մեծ եղբորս անպաշտոն մնալը, որովհետև մեր ամբողջ ընտանիքի միակ հույսը նա էր: Մեր նախկին հարստությունից դեռ էլի մի բան մնացել է մեզ և մենք դեռ բոլորովին նեղը չենք ընկել, բայց երբ այդ «մի բանն» էլ կհատնի և չքավորությունը (ո՞վ գիտե, գուցե և ծայրահեղ աղքատությունը) ներս մտնի մեր տուն, այն ժամանակ ի՞նչ պիտի անենք, ինչո՞վ պիտի ապրենք, ինչո՞վ պիտի կերակրվենք... Այժմից արյունս պաղում է, դառն, անտանելի դառն մտածմունքներ ճնշում են հոգիս, երևակայում եմ, թե մոտիկ ժամանակներում ի՜նչ սոսկալի վիճակ է սպասում մեզ: Աղքատությո՛ւն... Անգի՛ն քույրիկ, արդյոք

հասկանո՞ւմ ես, թե ինչ է նշանակում այդ բանը մեզ համար: Աղքատությունը միշտ երևակայում եմ որպես հազար գլխանի մի հրեշ, որ մեզ իր սառը գրկի մեջ առած՝ իր սարսափելի ժանիքներով դժոխային անհագ բավականությամբ կամաց-կամաց պիտի քաղի մեր հոգին: Ո՞հ, հազար անգամ ավելի լավ է, որ մարդ առաջուց մեռնի, քան մի օր անգամ զգա իրեն այդ սոսկալի հրեշի գրկի մեջ, ապա թե ոչ մարդս ամբողջապես երկաթից պիտի լինի կազմված, որպեսզի կարողանա տանել դրա բարոյական և ֆիզիկական բոլոր հալածանքները: Գուցե խոսքերս քեզ չափազանցություն թվան, սիրելի քույրիկ, գուցե աղքատությունն իսկապես այնքան էլ սարսափելի չէ, ինչպես ես եմ նկարագրում, բայց ես ուրիշ կերպ չեմ կարող երևակայել: Ի նկատի ունեցիր, թե մինչև այժմ ի՛նչպես եմ մեծացել, կենսական ի՞նչպիսի պայմաններում և այսուհետև ինձ ի՛նչ է սպասում, ի՛նչպիսի կյանք: Մանկական հասակիցս ես շրջապատված եմ եղել դայակներով և աղախիններով. ես երբեք չեմ իմացել, թե ինչ է նշանակում չոր կամ սև հաց, կերակուրս միշտ թարմ է եղել և ամենահամեղ խորտիկները: Երբ հագուստիս վրա մի աննշան յուղ է կաթել կամ ծայրը փոքր-ինչ պատռվել, այլևս չեմ հագել այն: Երբ մագազինների առաջով անցնելիս նրանց ցուցանակների վրա դարսոտած իրեղեններից մի որևիցե բան հավանել եմ, նույն օրը դա իմս է եղել: Երբ մի որևէ ինձ պես հարուստ օրիորդի հագին տեսել եմ մի որևէ նորաձև շրջազգեստ, գլխարկ կամ մի ուրիշ բան և հավանել, մի քանի օրից հետո ես էլ ունեցել եմ այնպիսին: Մի խոսքով՝ ես միշտ ապրել եմ լիության և փափկակեցության մեջ: Բայց հանկարծ այդ բոլորից հետո ծայրահեղ թշվառությո՞ւն, ծայրահեղ աղքատությո՞ւն, սև, չոր հաց և այն ոչ միշտ մութ սենյակ, անվերջ աշխատանք, մերկություն, ցուրտ, հիվանդություն, անվերջ զրկանքներ, վիշտ, տառապանք, լաց, ողբ, հալածանք, արհամարհանք, սառը կարեկցություն, վիրավորանք, ամոթ, անպատվություն, անզոր բարկություն, անպաշտպանություն, տանջա՞նք, անվերջ տանջա՞նք... Ո՞հ, բավական է. երևակայելով անգամ կարելի է խելագարվել...

Ա. Ս.

Ժ

Թիֆլիս, 2 հունվարի 1881

Սիրելի Հռիփսիմե,

Ահա և նոր տարին: Եկավ և յուրաքանչյուրի համար նվեր բերեց այն, ինչ որ նա առաջ էլ ուներ. երջանիկներին՝ նոր երջանկություն, ուրախացողներին՝ նոր ուրախություն, ժպտողներին՝ նոր ժպիտներ, իսկ թշվառներին՝ նոր թշվառություն, տանջվողներին՝ նոր տանջանքներ, արտասվողներին՝ նոր արտասուք... Յուրաքանչյուրին յո՛ւրը: Աշխարհի սկզբից մինչև այժմ բոլոր նոր տարիներն այդպես եկել են, այդպես էլ կգնան: Անխոնջ ժամանակն յուր հավիտենական ընթացքի այդ որոշ շրջանառությունների սկզբնավորության մեջ միայն հաստատում է այն, ինչ որ ցանել են այն անշեղ, անիմանալի օրենքները, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են բախտ: Եվ դեռ մարդիկ նախապաշարմունքներով են նայում Նոր տարու վրա. ազահ երջանիկները նոր ոսկի ժամեր են երազում, կարոտ թշվառները մի քիչ պայծառ րոպեներ: Երջանիկներ, դուք ստանում եք ձերը, բայց, թշվառնե՛ր, ինչո՞ւ դուք ստանում եք դարձյալ ա՛յն, ինչ որ արդեն ունեք: Յուրաքանչյուրին յո՛ւրը, հանդիսավոր կերպով աղաղակում է անտարբեր ճակատագիրը՝ անհոգ Նոր տարու հետ զուգընթաց սլանալով աշխարհի մի ծայրից մյուսը:

Մենք էլ ստացանք մերը, այսինքն՝ նոր թշվառություն, նոր արտասուք, նոր տանջանքներ... Ո՛հ, եթե կարողանայի գոռալ սրտով և խորին արհամարհանքով նայել անամոթ Նոր տարու զզվելի ժպիտներին, եթե՛ կարողանայի արգելել նրա մուտքը գիտակցությանս մեջ, ես վիրավորված հպարտությամբ կնայեի նրա լիրբ երեսին, անտարբերությամբ կշրջեի նրանից դեմքս և սիրելով տանջանքներս՝ կփայփայեի նրանց սրտիս մեջ և հերոսաբար կտանեի նրանց: Բայց մարդկային հոգեկան կազմը կամքին երբեք չի հպատակում. նա գործում է այնպես, ինչպես թելադրում են նրան բնության անկախ օրենքները:

Ո՛հ, թշվա՛ռ մարդ, ի՞նչ մեղք ես գործել...

Երեկ, Նոր տարու առաջին օրը, առավոտվանից փակվեցի սենյակումս և ողջ օրը մտադիր չէի դուրս գալու այնտեղից: Նոր տարին կատաղության և ատելության մի այնպիսի զգացմունք էր ներշնչել ինձ, որ ես այդ օրը կատարելապես ոչ ոքի չէի ուզում տեսնել ո՛չ հորս, ո՛չ մորս, ո՛չ եղբայրներիս, ո՛չ ոքի. ես ուզում էի կենտրոնանալ միայն իմ մեջ, ես ուզում էի մոռանալ ամենքին և ամեն ինչ... Ի՞նչ է ուզում ինձանից Նոր տարին, ասում էի ինքս ինձ, երբ ես նրանից ոչինչ չեմ

ուզում: Եվ, իրավ, եթե հաստատապես գիտենայի և այդ հնարավոր լիներ որ Նոր տարին այդ օրի պիտի վերադարձներ ինձ վաղաթռիչ ոսկի անցյալս, ես կմերժեի և ներկա թշվառության մեջ ինձ երջանիկ կհամարեի, եթե այսօր նա անցներ մոտովս և ուշք չդարձներ վրաս, իբր թե աշխարհիս երեսին այդ օրվա հազարավոր մեռածներից մեկն էլ ես եմ: Եվ կհավատա՞ս արդյո՞ք, քույրիկ, այդ ժամանակ ես ինձ բնավ թշվառ չէի զգում: Արդյոք այդ նրանի՞ց է, որ ես չափից դուրս արդեն թշվառ էի, թե՞ նրանից՝ որ Նոր տարու դեմ սաստիկ կատաղության զգացմունք էի զարթել իմ մեջ չգիտեմ, միայն այս ճշմարիտ է, որ ես այդ ժամանակ առաջվա պես չէի տանջվում: Մի տեսակ կաշկանդումն էր տիրել ինձ, ես ինձ վեհանձն, սառնասիրտ էի զգում, կարծես մեկն ինձ սաստիկ վիրավորել էր, և ես երբեք չէի կարող նրան ներել: Ես հպարտանում էի դրությունովս, և այժմ էլ զգում եմ, թե ինչպիսի արհամարհանքով էի նայում անգամ ինձ շրջապատող առարկաներին:

Օրը շատ տխուր էր, երկինքը պատած էր այն ծանր, միակերպ մոխրագույն մառախուղով, որ նայողի վրա ծուլություն և քուն է բերում: Ձյունը գալիս էր սաստկությամբ, նրա փաթիլներն անթիվ համատարած ճանճերի նման օդի մեջ միմյանց խառնվելով և կարծես գոհ իրենց վիճակից՝ թեթև կերպով թափվում էին գետին: Քամու թեթև շունչն ընդհանուր հոսանքից երբեմն շեղում էր մի քանի փաթիլներ և հազիվ լսելի ձայնով խփում էր լուսամուտիս ապակիներին: Սենյակումս ցուրտ էր. վառարան վառում ենք միայն հորս և Գրիգորի սենյակում: Շալի մեջ փաթաթվելով, վերցրի Դոստոևսկին և սկսեցի կարդալ, թեև կարդալու ամենևին ցանկություն չունեի: Ես ուզում էի մի կերպ սպանել այդ անտանելի օրը և դրա համար պատրաստ էի ամեն բան անել: Դոստոևսկին ես երբեք չեմ սիրել, առաջ մի քանի անգամ փորձել էի կարդալ և ամեն անգամ էլ հենց առաջին երեսների վրա ձանձրացել ու շպրտել էի մի կողմ, բայց այս անգամ չգիտեմ ինչո՞ւ նա գրավեց ինձ: Թեև սկզբում կարդում էի մեքենայաբար և կարդացածիցս համարյա ոչինչ չէի հասկանում, բայց հետզհետե մտառությունս լարելով՝ այնպիսի հետաքրքրությամբ սկսեցի կարդալ, որ ի վերջո բոլորովին անձնատուր եղա ընթերցանությանս: Չգիտեմ որքան ժամանակ էր, որ կարդում էի, երբ սենյակիս դռան բացվելն ուշադրությունս իր կողմը գրավեց: Ներս մտավ մայրս: Նա նույնն էր, ինչպես տեսնում էի նրան ամեն օր, նույն անզգա քայլվածքը, նույն մեքենայական շարժումները, դեմքի նույն մեռած

արտահայտությունը, միայն այս անգամ նրա աչքերն ավելի մեծացած էին, դեմքն ավելի գունատ էր: Ամեն տարի կաղանդի օրը միշտ, ինչպես հարկն է, առաջին անգամ ես եմ մտել մորս մոտ՝ շնորհավորելու նրա Նոր տարին, բայց այս անգամ, երևի հասկանալով դրությունս և տեսնելով, որ ես երկար ժամանակ սովորությանս համեմատ չեմ մտնում իր մոտ, նա առաջինն ինքն էր գալիս ինձ մոտ: Նրա դեմքին նայելով, իսկույն հասկացա, որ այդ այդպես է: Նա մոտեցավ ինձ:

Շնորհավոր Նոր տարի, աղջիկս, արտասանեց դողդոջուն ձայնով, գրկեց ինձ և համբուրեց ճակատս:

Այդ րոպեին հանկարծ չգիտեմ ինձ ինչ պատահեց, միայն քիչ հետո զգացի, որ ամո՜ւր, ամո՜ւր սեղմում եմ նրա մեջքը ձեռքովս, դեմքս ծածկել եմ նրա կրծքի մեջ և դառն, անտանելի դառն արտասուքները խեղդում են ինձ: Ո՞ւր չքացավ արդյոք առաջվա սառնասրտությունս, անտարբերությունս, կատաղության և ատելության զգացմունքներս այդպիսի բան այլևս չէի զգում, զգում էի միայն առաջվա ինձ ծանոթ վիշտը, որ այս անգամ կրկնապատիկ սաստկությամբ էր ճմլում սիրտս:

Մայրս իմ գլուխն առել էր իր ձեռքերի մեջ, և ես զգում էի, որ նա նույնպես արտասվում է և քնքշորեն համբուրում մազերս: Վերջապես զսպեցի ինձ, թողի նրա մեջքը և նայեցի դեմքին: Նա նույնպես թողեց ինձ:

Ինչո՞ւ հանգստացած սիրտս նորից վրդովեցիր, ասացի ակամա դժկամությամբ և զգացի, որ ձայնս այնպես չի հնչում, ինչպես ամեն օր խոսում էի նրա հետ:

Նա, ըստ երևույթին, հասկացավ, թե դրանով ինչ էի ուզում ասել, կամաց, շատ կամաց հառաչեց և, երևի ծանր րոպեն ավելի չծանրացնելու համար ոչինչ չպատասխանեց, այլ միայն հարցրեց.

Ինչո՞ւ ես այս ցուրտ սենյակում նստել, խո կմրսես:

Ես վճռել եմ այսօր այս սենյակից բոլորովին դուրս չգալ, ինքս էլ չիմանալով, թե ինչ բանի համար՝ բարկացած պատասխանեցի և Դոստոևսկին նորից ձեռքս առա:

Ես քեզ ի՞նչ եմ արել, որ ինձ վրա բարկանում ես, Աննա, կարճ լռությունից հետո ասաց մի այնպիսի անմեղ և տխուր եղանակով, որ կարծեցի, թե սիրտս հազար կտոր արին:

Իսկ ե՞ս քեզ ինչ եմ արել, որ ինձ այդպես տանջում ես, աղաղակեցի, գիրքը շպրտելով հատակի վրա և, դեմքս ծածկելով ձեռքերիս մեջ, սաստիկ ցնցողաբար լաց եղա:

Երբ որ այդպես է, դուրս կգնամ, կարծես ներողություն խնդրելով, ասաց և ուղղվեց դեպի դուռը:

Դու ինձ չես հասկանում, մա՛յրիկ, բացականչեցի ես խղճահարված և անտանելի տանջանքով: Ես բարկանում եմ ոչ թե քեզ վրա դու ինձ ի՞նչ ես արել, իմ խե՛ղճ, իմ քաղցրիկ մա՛յրիկ այլ բարկանում եմ... ինձ վրա... միայն ի՜նձ վրա... հիմարությանս վրա, բնավորությանս վրա, մտածմունքներիս վրա, տանջանքներիս վրա...

Ա՜ննա, սի՛րելիս, իր մեղմ, տխուր, փաղաքշող ձայնով արտասանեց նա, եթե քեզ չես խղճում, գոնե ինձ խղճա: Ներկա դրությունս մի՞թե բավական չէ, որ ուզում ես նոր հոգսեր և տանջանքներ էլ պատճառել ինձ: Տեսնո՞ւմ ես ինչ եմ դառել այս մի քանի ամսվա մեջ...

Այլևս չեմ անի, անգի՛ն մայրիկ, ների՛ր ինձ, բացականչեցի և անհուն սիրով փաթաթվեցի նրա վզովը:

Այդ րոպեին ի՜նչ չէի անի, ի՜նչ զոհաբերություններ, միայն թե նրան հավատացրած լինեի, որ նրա յուրաքանչյուր տանջանքն ինձ համար հազարավոր տանջանքներ արժե:

Նա ձեռքով կամաց փաղաքշեց գլուխս և ասաց.

Աննա ջան, մտածմունքների անձնատուր մի՛ լինիր և խուսափիր մենակությունից: Ինչո՞ւ այսօր փակվել ես այստեղ և չես ուզում դուրս գալ... Ավելի լավ չի՞ լինի, որ գնաս Գրիգորի մոտ և խոսես նրա հետ կամ թե՝ եթե ուզում ես կարդալ, կարդաս նրա մոտ, որպեսզի նա էլ զբաղվի, խեղճը պառկած է մենակ:

Դու գնա, մայրիկ, ես էլ իսկույն գալիս եմ, շտապով ասացի՝ թողնելով նրան: Իսկույն գալիս եմ, գնա:

Նա գուրս գնաց:

Անմիջապես լվացի աչքերս և նստեցի, որպեսզի սիրտս խաղաղի: Չէի ուզում, որ Գրիգորն իմանար, թե հուզվել և լաց եմ եղել. այդպիսի դեպքում նա ինձ միշտ հանդիմանում էր: Երբ բավական հանգստացա, գնացի նրա մոտ: Բոլորովին հագնված՝ նա նստած էր անկողնի վրա՝ և գլուխը ձեռքին հենած՝ թիկն էր տվել բարձին. բայց իմ մտնելուն պես՝ նստեց ուղիղ և խոր նայեց աչքերիս: Ինձ թվաց, որ իսկույն հասկացավ, թե ինչ էր կատարվում իմ մեջ, և չնայելով, որ այս անգամ ոչինչ չասաց ինձ, բայց նրա հայացքն էլ բավական էր, որ ես շփոթվեի, ինչպես նրա հանդիմանությունների ժամանակ: Բարևեցի և նստեցի նրա մոտ՝ աթոռի վրա:

Շնորհավոր Նո՛ր տարի, քույրիկ, առանց բարևիս պատասխանելու, ասաց նա մի այնպիսի եղանակով, որից իսկույն իմացա, որ դրանով ուզում էր ինձ հասկացնել, թե բարևից առաջ ա՛յդ պետք էր ասել, և թե այդ ասելն առաջ ինձ էր պատկանում:

Ա՛խ, դու է՞լ, բացականչեցի դառնությամբ, ի՞նչ եք տեսել այդ անիծյալ Նոր տարու մեջ, որ ամենքդ էլ շնորհավորում եք ինձ:

Շնորհավոր Նո՛ր տարի, քույրիկ, կրկնեց նա առաջվանից ավելի հաստատ ձայնով և ժպտալով մեկնեց ինձ իր ձեռքը: Ես լուռ տվի նրան իմը: Սեղմեց, հետո համբուրեց և նորից թիկն տվեց բարձին:

Նոր տարին քեզ ի՞նչ է արել, Աննա, որ նրան այդպես ատում ես, կարճ լռությունից հետո հարցրեց նա, անթարթ նայելով աչքերիս:

Շփոթվեցի, չիմացա ինչ պատասխանեմ: Իրավ, ինչո՞ւ Նոր տարին ատում էի, ինքս էլ չգիտեի:

Որովհետև նախապաշարմունք է, հանկարծ և մեքենայաբար պատասխանեցի բերանիս եկածը:

Ի՞նչը, Նոր տարի՞ն, թե շնորհավորելը:

Շնորհավորելը:

Նա ժպտաց, և նրա ժպիտը, կարծես, ասում էր ինչո՞ւ ես ասում այն, ինչ որ չես ուզում ասել:

Մի՞թե նախապաշարմունք չէ այն, նկատեց նա, որ այժմ բարևեցիր ինձ: Ի՞նչ զանազանություն կա առօրյա բարևի և Նոր տարին շնորհավորելու մեջ:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի և աչքերս վայր թողի: Զգում էի, որ այդ միջոցին մի առանձին հայացքով նա անթարթ նայում է դեմքիս:

Գիտե՞ս ինչ կա, Աննա, վերջապես խոսեց Գրիգորը շատ խորհրդավոր ձայնով, որ ես առաջին անգամն էի լսում նրանից ինձ հետ ունեցած խոսակցության ժամանակ: Այս վերջին ժամանակներս նկատում եմ, որ դու այլևս այն չես, ինչ որ առաջ:

Հետաքրքրությամբ և միևնույն ժամանակ մի տեսակ անբացատրելի երկյուղով նայեցի նրան: «Ի՞նչ է ուզում ասել» ակամա հարցրի ինքս ինձ: Նա ուղղակի և շատ լրջորեն, մինչև անգամ խստորեն նայում էր աչքերիս:

Այո, նկատում եմ, որ դու այլևս այն չես, ինչ որ առաջ, կրկնեց առաջվա նման, և այդ պատճառով ուզում եմ քեզ հետ այդ բանի մասին խոսել լրջորեն: Առաջ դու միշտ ուրախ էիր, միշտ անհոգ, միշտ ժպտում կամ ծիծաղում էիր, ոչ մի ժամանակ չէի տեսել, որ տխուր լինեիր կամ որևիցե բանի մասին լուրջ մտածեիր, թեև մեր շուրջը, առօրյա կյանքի մեջ միշտ եղել են թեկուզ մեր անձնականության ուղղակի չվերաբերող այնպիսի երևույթներ, որոնց մասին արժեր և արժե, որ ամեն մեկը տխրեր և լուրջ մտածեր: Մի խոսքով՝ դու առաջ քեզ կատարելապես երջանիկ էիր զգում... իսկ այժմ միշտ տխուր ես, միշտ լաց ես լինում, միշտ մտածում ես. մի թեթև ժպիտ անգամ այլևս չեմ նկատում դեմքիդ... Այդ բոլորն, իհարկե, այդպես էլ պիտի լինի և ուրիշ կերպ չի կարող լինել, որովհետև դրա համար ունես առիթներ, որոնք բնականաբար քեզ պետք է այդպես փոխեին: Եվ ես չեմ ուզում ասել, և հիմարություն կլիներ, եթե ասելիքս

այդ լիներ միայն, թե ինչո՞ւ առաջ այնպես էիր, իսկ այժմ այսպես, ոչ, այլ ուզում եմ ասել և շեշտել, Աննա, որ այս վերջին ժամանակներս, ինչպես այդ պարզ նկատում եմ, դու շատ ես մտածում:

Ի՞նչ, մի տեսակ անորոշ երկյուղով մեքենայաբար հարցրի ես և աչքերս նորից վայր թողի:

Այն, պատասխանեց նա յուրաքանչյուր բառն առանձին շեշտելով, որին մարդուս խելքը ոչ հասել է և ոչ կհասնի երբեք:

Ամբողջ մարմնովս ցնցվեցի. կարծես մի սարսափելի ոճիր լինեի կատարած և այդ ոճիրը հայտնի եղավ: Նա, ինչպես ինձ թվաց, նկատեց այդ, նստեց ուղիղ, թեքվեց դեպի ինձ և կամաց, կարծես զգուշությամբ, առավ ձեռքս:

Անգին քույրիկս, արտասանեց նա հանդիսավոր շշնջյունով, որի մեջ լսվում էր և մի տեսակ պաղատանք, թող կասկածը բնության արարչության, և մարդկային կյանքը ղեկավարող օրենքների մասին երբեք չմոտենա մանուկ ուղեղիդ: Ոչ մի, կատարելապես ոչ մի բավարար եզրակացության չհասնելով, նա ծնում է լոկ հանցանք: Թող անմեղ սրտիդ մեջ հավատը միշտ մաքուր, միշտ հաստատ մնա, որպես ջինջ լույսը: Հավատը հույս է, իսկ հույսը կյանք: Եվ գիտե՞ս արդյոք, թե ո՛րքան ջահել ես դու և այդ հասակում որքան անմեղ պետք է լինի հոգիդ... Աղոթք անո՞ւմ ես, հանկարծ հարցրեց, գլուխն ավելի մոտեցնելով դեմքիս և ձայնը բոլորովին ցածրացնելով:

Ոչ, ակամա դուրս թռավ բերանիցս:

Նա գլուխը տխուր և հանդիմանորեն շարժեց և կարճ լռությունից հետո սկսեց բացատրել ինձ, թե ինչ է աղոթքը և ինչպիսի փրկարար զենք է նա հոգեկան և բարոյական խաղաղության համար: Եվ այնպիսի համոզիչ եղանակով, այնպիսի հանգիստ պերճախոսությամբ էր նա բացատրում, որ ես՝ ագահությամբ լսելով հանդերձ՝ մնացել էի բոլորովին զարմացած, թե ինչպես նրա տակավին երիտասարդ ուղեղին մատչելի էին այդպիսի վերացական գաղափարները: Բայց նա կարողացավ ինձ համոզել, և երեկվանից դես զգում եմ, թե մի ծանր բեռ ընկել է վրայիցս:

Քո Աննա Սարոյան

ԺԱ

Թիֆլիս, 10 փետրվարի 1881

Սիրելի Հռիփսիմե,

Դու էլ ես մեղադրում ու հանդիմանում ինձ այն բանի համար, ինչ բանի համար որ մեղադրում և հանդիմանում էր Գրիգորը, նրա ասելով, ես «շատ եմ մտածում»: Սակայն դու նրանից ավելի խիստ ես դատաքննում իմ այդ վարմունքը, ասելով, թե ես ուղղակի «աթեիստություն» եմ անում, ոտնակոխ եմ անում ամբողջ մարդկության ամենասրբազան, անմերձենալի հավատալիքն և այդտեղ բերում ես Գյոթեի նշանավոր խոսքերը, թե՝ «մտածող մարդու ամենամեծ երջանկությունն այն է, որ քննելին քննած ունենա, իսկ անքննելին խաղաղ հոգով պաշտե»: Երևակայում եմ, թե ինչ կլիներ դրությունս, եթե ապրելիս լինեի միջին դարերում. անշուշտ Հուսի նման ինձ էլ խարույկ կբարձրացնեին: Քա՛վ լիցի, սիրելի քույրիկ: Լուն ուղտ մի՛ շինեք: Մի՞թե գլխումս խելք է մնացել, որ արարքներիս համար ինքս ինձ հաշիվ տամ: Ինչո՞ւ չես մտնում դրությունս և ապա թե դատաքննում արարքներս: Ամբողջ բարոյական աշխարհս ճակատագրից ծանր հարված է ստացել. նա վիրավորված և կատաղած է, որպես մի անզոր գազան, որին խաղաղ դրության ժամանակ սաստիկ անհանգստացրել են: Հիասթափությունս մեծ է. ես դեմ առ դեմ կանգնած եմ դառն իրականության առաջ, որի մասին կյանքիս մեջ երբեք գաղափար անգամ չեմ ունեցել: Շա՜տ վատ խաղ է խաղացել ինձ հետ ճակատագիրը. հանկարծակի և անպատրաստ, նա շպրտել է ինձ այդ դառն, այդ սոսկալի իրականության առաջ և ասում է՝ հաստատուն մնա: Ա՜խ, թշվառականս ի՜նչ եմ ստացել, որ ինչ տամ...

Մեր վիճակն օր-օրի վրա վատթարանում է: Մի երկու խոսքով նկարագրեմ քեզ մեր կենցաղավարությունը, մեր ապրուստը, և դու ամեն բան կհասկանաս: Եթե այժմ մտնես մեր տունը, շրջես մեր սենյակները և քեզ ասեն, թե՝ այստեղ Սարոյաններն են ապրում, ոչ աչքերիդ կուզես հավատալ, ոչ ականջներիդ. այն ինչ որ կտեսնես, շատ ծիծաղելի չեմ ասում դառն կատակ կթվա քեզ: Տան մռայլ շինությունն և անհամբերությունները մի կողմ թողնելով (այդ մասին կարծեմ գրել

եմ քեզ), մեր սենյակների նախկին շռայլ, փառավոր զարդարանքների և կահավորման հետքն անգամ չես կարող գտնել այժմ, դաշնամուրիցս, իմ սիրելի դաշնամուրիցս սկսած մինչև վերջին բազկաթոռը, մինչև լուսամուտի վերջին վարագույրը բոլորը վաճառեցին աճուրդով: Խոհարարի, աղախնի և ծառաների մասին, իհարկե, ավելորդ է անգամ խոսել. չունենք գոնե մի հատիկ ծառա, որին փողոց ուղարկենք: Ամեն բանի մեջ ուտելում, խմելում, հագնելում սաստիկ խնայողություն ենք անում, անում ենք ճարահատյալ: Էլ չեմ գրում, թե այդ բոլորը ո՜րքան զգալի է մեզ համար, այդ ինքդ էլ կարող ես երևակայել... Տանը գտնված ավելորդ ոսկեղենը և արծաթեղենն արդեն սկսել ենք վաճառել: Առավելապես մեզ քանդում են բժիշկների վարձն ու դեղորայքը. գոնե դրանից մի զգալի օգուտ լիներ հորս կամ եղբորս: Ահա ամբողջ չորս ամիս է, որ այդ բժիշկները ջանասիրությամբ հաճախում են մեր տուն և չնայելով դրան, հորս դրությունն այժմ էլ համարյա նույնն է, ինչ որ առաջ, իսկ Գրիգորի առողջությունն, ընդհակառակն, օր-օրի վրա ետ ու ետ է գնում...

Հա, բժիշկներ ասացի, միտս եկավ: Անցյալ անգամները (այդ մասին կարծեմ, քեզ չեմ գրել) հորս բժիշկը (դու պետք է որ ճանաչում լինես այդ պարոնին) դառնում է մեզ և ասում է ծածուկ, թե հորս այլևս ոչինչ չի օգնիլ և իզուր համ նա է չարչարվում (ասա խեղճն ի՞նչ է չարչարվում), համ մենք. «Եթե ուզում եք, ասում է, այնպիսի դեղ կտամ, որ վերջնականապես կորոշի նրա վիճակը»: Հասկանո՞ւմ ես, սիրելի քույրիկ, թե դրանով ինչ էր ուզում ասել. ուզում էր ասել՝ ձեր հոր կյանքն իմ ձեռքին է. ուզո՞ւմ եք, ես նրան կսպանեմ... Զարմանքից, սարսափից և կատաղությունից չգիտեի ինչ պատասխանեմ: Սառնասրտությունս կատարելապես կորցնելով, պատրաստ էի մի ապտակ տալ նրա գեր երեսին և կտայի, եթե նա, նայելով, թե բանն ինչումն է, իսկույն չհեռանար: Ես աղաղակեցի նրա ետևից, որ նրա ոտն այլևս չլինի մեր տանը: Երբ նա գնաց, ես լաց եղա, որովհետև որդիական ամենասուրբ, ամենաքնքուշ զգացմունքներս անասելի կերպով վիրավորված էին: Հարազատ հոր աննպատակ սպանման գործի մեջ ուզում էին, որ հարազատ աղջի՜կը խորհրդակից և մասնակից լիներ... Այս մասին մտածելիս անգամ մազերս փշաքաղվում են և ամեն անգամ սոսկում եմ, որպես մի զարհուրելի ոճրագործ... Տեր աստված, մի՞թե բժիշկներն այդպես հեշտ կարող են խաղալ իրենց հիվանդների կյանքի հետ. մի՞թե առանց զարհուրանքի նրանք կարող են նույնիսկ մտածել այդպիսի բաներ... Նրանք, որոնց ուղղակի կոչումն և

հոժարակամ պարտականությունն է հիվանդներին կյանք տալ, ընդհակառակն առաջարկում են ունեցած կյանքն էլ խլել, և այդ ինչո՞ւ որովհետև իրեց գործից ոչինչ չեն հասկանում և, խոստովանելով այդ բանը, չեն ուզում հրաժարվել բժշկելուց, որպեսզի չխայտառակվեն իրենք... Ավազակ մարդասպաններն ավելի խիղճ ունեն թերևս:

Մյուս երկու եղբայրներս Արշակն ու Գարեգինը բավական չէ, որ անգործ են, այլև մի ծանր բեռ են դարձել մեր վզին: Երկուսն էլ ամբողջ օրն ընկած են տանը և ձրի ուտում են, խմում: Արշակին այլևս ոչ մի տեղ չեն պահում իր արբեցողության համար, իսկ Գարեգինն ինքը չի ուզում ոչ մի տեղ կանգնել: Չնայելով մեր հորդորանքներին, թախանձանքներին և հանդիմանություններին, ոչ Արշակն է ուզում ձեռք վերցնել իր արբեցողություններից, ոչ Գարեգինն իր ծուլությունից: Ա՛խ, հա՛յր, հա՛յր, որքա՛ն տառապանքներ բերիր մեր գլխին... Նրա առողջության ժամանակ ամենքս սիրում էինք նրան և վախենում նրանից: Թողնելով իր զվարճություններն ու կատակները, հարկավոր դեպքում գիտեր լուրջ խոսել, լուրջ խրատել: Մենք աշխատում էինք այնպիսի անդուրեկան բան չանել, որի համար նա հանդիմաներ մեզ. իսկ այդպիսի դեպքերում նրա հանդիմանությունները շատ խիստ էին լինում: Կարո՞ղ էինք Գրիգորը, ես կամ Գարեգինը գեթ մի օր առանց մի որևիցե հարգելի պատճառի ուսումնարանից ետ ընկնել, կարո՞ղ էր Արշակը՝ նրա հետ միասին ճաշի նստած ժամանակ՝ մի բաժակ ավելի խմել: Իսկ ա՞յժմ: Այլևս չկա հայր, հավիտյան լռեցին նրա հանդիմանությունները, նրա խրատները, այո, հավիտյա՛ն, որովհետև այն, ինչ որ կար, էլ չի լինելու, անցյալն է՛լ չի դառնալու: Վա՛յ նրան, ով տեր չունի:

Երկու եղբայրներիս անգործ մնալը՝ մեր այս թշվառության ժամանակ՝ սաստիկ մտատանջություն է պատճառում մանավանդ Գրիգորին: Էլ ոչ մի հանդիմանություն, ոչ մի նախատինք չի մնում, որ չթափի նրանց գլխին, բայց նրանք ուշադրություն չեն դարձնում ոչ նրա և ոչ ինձ ու մորս վրա, երբ մենք նույնպես սկսում ենք հանդիմանել, հորդորել, խնդրել, որ նրանք թողնեն իրենք պակասությունները և մի գործի կանգնեն:

Երեկ մտա Գրիգորի սենյակը: Նա այնտեղ չէր, բայց հարևան սենյակից լսեցի նրա ձայնը. խոսում էր Արշակի և Գարեգինի հետ.

...մի՞թե գոնե ամոթ, պատկառանք չունեք, ասում էր նա: Ախր մինչև ե՞րբ պիտի այդպես ման գաք... Տեսնում եք, էլի, թե հետզհետե մեր վիճակն ի՛նչ է դառնում. օր կգա, որ դուք այստեղ հացի կտոր անգամ չեք գտնիլ, որ ուտեք: Գոնե ձեզ համար, ձեր փորի համար աշխատեցեք... Եվ ի՞նչ հուսով եք այդպես անում:

Մի վախի, աշխարհիս երեսին ոչ ոք քաղցած չի մեռնի, լսեցի մեծ եղբորս ձայնը, որին հետևեց երկար հորանջում:

Եվ առանց ամոթի՞, նկատեց Գրիգորը: Եվ դու ընդունակ կլինես ծանոթներիդ, բարեկամներիդ, թեկուզ հենց բոլորովին անծանոթ մարդկանց պարզել ձեռքդ ողորմություն խնդրելո՞ւ... Հա՞:

Դեհ, շատ պետք է զահլա տանե՞ս, բարկացած գոռաց Արշակը: Եթե սիրտդ շատ է այրվում ծնողներիդ և քրոջդ համար, կարող ես ինքդ աշխատել:

Դեռ կարճ ժամանակ լռություն տիրեց, հետո լսվեց Գրիգորի չոր հազը:

Դու այնքան չես մտածում, որ եթե ես, չեմ ասում քեզ պես, փոքր-ինչ առողջ լինեի, բանն երբեք այնտեղ չէի հասցնի, որ իմ այդ պարտականությունը դու ինքդ հիշեցնեիր, հանդարտ ձայնով պատասխանեց նա, երբ հազը կտրեց: Բայց, դժբախտաբար, այո՛, դժբախտաբար, ես ստիպված եմ լսելու քեզնից այդպիսի խոսքեր, որքան էլ այդ ծանր լինի ինձ համար:

Թող քույրդ աշխատի...

Եվ դու ուտե՞ս, աղաղակեց Գրիգորը մի այնպիսի եղանակով, որից երևում էր, որ նա երբեք չէր սպասում, թե Արշակից մի այդպիսի բան կարող է լսել:

Կարճ լռությունից հետո լսեցի, թե ինչպես նա սաստիկ զայրացած մոտեցավ դռան շեմքին: Նա ներս մտավ և դուռը ամուր շրխկացնելով փակեց ետևից: Ես արձանացած կանգնած էի սենյակի մեջտեղ և չգիտեի ինչ էր կատարվում իմ մեջ. այսքանը միայն գիտեի, որ մեծ եղբորս արտասանած վերջին խոսքերը, «թող քույրդ աշխատի» ինձ սաստիկ ազդել էին...

Աննա՞, զարմացած և փոքր-ինչ վախեցած արտասանեց նա հանկարծ տեսնելով ինձ:

Երևում էր, որ չէր սպասում, թե ես այնտեղ կլինեի: Ես չկարողացա ձայն հանել և ոչ էլ շարժվել տեղիցս:

Նա, կամաց մոտեցավ ինձ, կամաց առավ ձեռքերս և, սաստիկ կարեկցությամբ, նայելով աչքերիս, արտասանեց դողդոջուն ձայնով:

Սիրելի՛ քույրիկս, տեսնո՞ւմ ես, տեսնո՞ւմ ես, որքան անգութ են նրանք...

Ի՜նչ, ես կաշխատեմ, սառնությամբ պատասխանեցի ես:

Նրա դեմքի վրա երևաց սաստիկ տանջանք:

Աննա, սիրելիս, շշնջաց նա, և նրա ձայնը, կարծես, հանգավ: Նրա աչքերը լցվեցին արտասուքի փայլուն կաթիլներով. նա խոնարհվեց և սկսեց համբուրել ձեռքերս: Ես համարյա ոչինչ չէի զգում և շարունակ կանգնած էի նույն դրության մեջ: Հանկարծ թողեց ձեռքս և գնաց դեպի իր մահճակալ:

Ա՛խ, ինչո՞ւ ես հիվանդ եմ, աղաղակեց և ընկնելով անկողնի վրա, դեմքը թաքցրեց բարձի մեջ:

Այն աստիճան աղեկտուր էր նրա ձայնը, որ ցնցվեցի, և սիրտս կարծես սաստի՜կ, սաստի՜կ ճմլեցին: Շտապեցի դեպի նա: Նա ցնցողաբար հեկեկում էր և ցնցվելուց նրա ամբողջ մարմինը վեր ու վեր էր թռչում: Առաջին անգամն էր, որ տեսնում էի նրան այդպես հուսահատված և լաց լինելիս: Իսկ առաջ նրա դեմքի վրա երբեք չէի տեսել հուսահատության ոչ մի գիծ, աչքերի մեջ արտասուքի ոչ մի կաթիլ. նա միշտ խրախուսում էր մեզ, հանդիմանում, երբ տեսնում էր, որ մենք այնպես շուտ ընկնում ենք հոգով, և ամեն անգամ կարողանում էր մեզ վրա ներգործություն ունենալ: Իսկ ա՞յժմ, ա՞յժմ:

Նրա աղաղակն ու հեկեկանքն ամեն բանից էլ լավ էր բացատրում, թե որքան փշրված էր նրա ուժեղ կամքն արտաքին ծանր հանգամանքներից... «Ախ, ինչո՞ւ ես հիվանդ եմ», աղաղակում էր նա այն ժամանակ, երբ ես նրան ասում եմ, թե

պատրաստ եմ աշխատելու: Այդ խոսքերն երբեք չեմ մոռանալ, դրանք արտասանված էին այնպիսի տանջանքով և այնպիսի անկեղծ սրտով, որից երևում էր, թե որքան անկեղծ և անհուն էր նրա եղբայրական սերը դեպի ինձ...

Ամեն կերպ աշխատեցի հանգստացնել նրան, բայց նա այն աստիճան հուզվել էր, որ այլևս չկարողացավ խոսել ինձ հետ: Ավելի լավ համարեցի նրան մենակ թողնել և դուրս եկա շատ ծանր տրամադրությամբ, «Թող քույրդ աշխատի» խոսքերը բնավ մտքիցս չէին հեռանում... Բայց ամենից ավելի ինձ մտատանջում էր այն հանգամանքը, որ Գրիգորի հուզմունքը անվնաս չէր կարող անցնել նրա առողջության համար: Եվ, դժբախտաբար, այդպես էլ եղավ, այսօր նրա դրությունը շատ վատ է:

Դեպի քեզ ունեցած սաստիկ կարոտս է, սիրելի Հռիփսիմե, որ այսքան երկար նամակներ եմ գրում քեզ, այդ միևնույն է, թե խոսում եմ քեզ հետ: Սիրտս սաստիկ լցված է: Վշտերս ուզում եմ բաժանել մեկի հետ և բացի քեզնից էլ ո՞վ ունեմ... Ախ, եթե այժմ մոտս լինեիր, միակ կարեկիցս, ինչպե՜ս ջերմագին կսեղմեի քեզ վշտահար կրծքիս...

Քո Աննա Սարոյան

ԺԲ

Անգին քույրիկ,

Եղբայրս, Գրիգորը մեռավ... Արտասուքը խեղդում է ինձ. էլ ուժ չունեմ գրելու...